

ТАЄМНИЦІ БОЛДИНИХ ГІР (НАРИС ПЕРШИЙ)

«Де Болдині дримали тихі гори...»

М. Зеров. «Чернігів».

Болдині гори, ов'яні серпанком прадавніх легенд, Болдині гори... Такі, здається, відомі, знайомі і все ж досі загадкові, незвідані навіть після тривалих пошуків і численних розвідок, досліджень, які лише останнім часом почали розкривати дійсну історію та сховані в глибинах пагорбів таємниці.

З Болдиними горами пов'язані не лише багатовікова історія міста, а й численні сумні і радісні сторінки його сучасного життя. Це ж саме на Болдиних горах, які плавною дугою окреслюють із заходу, північного заходу і півночі увесь обшир запашних луків у середній течії головного притоку Дніпра — Десни, поставили наші прадіди свої перші хижі і святилища, спорудили численні земляні меморіальні споруди — кургани і звели грізну на ті далекі часи фортецю-дитинець, побудували дерев'яні, а згодом і муровані храми, викопали в міцному суглинистому ґрунті розгалужену систему підземних галерей, приміщень-печер.

Хто вперше назвав гори Болдиними, невідомо. Але вже у 1069 році, тобто більше ніж дев'ять століть тому, вони згадані в літописі.

Давньоукраїнське «болди», «болд» означає гори, гора.² А місцеві краєзнавці висловлюють припущення, що свою назву Болдині гори отримали від давньослов'янського «болд» — дуб, оскільки й досі на схилах цих гір і неподалік у Святому гаї можна бачити рештки дубових гаїв у вигляді дерев-велетнів. Боляче, що найстарші з них у віці 600—700 років нещодавно знищені у «Святому» та по вулиці Урицького (кол. П'ятницька).

У наші дні поняття «Болдині гори» звужено і часто-густо Болдиною горою звать лише мисовидний виступ гори на розі вулиць Толстого та Гліба Успенського (кол. Підмонастирська та Іллінська), де містяться визначні пам'ятки історії та культури — кургани IX—XI сторіч, Іллінська церква XII сторіччя та в єдиному комплексі з нею Антонієві печери XI—XVIII сторіч і один із найкращих архітектурно-художніх ансамблів України XVII—XVIII сторіч — Троїцький монастир. Не випадково побутує і назва цієї частини Болдиних гір «Троїська гора».

Тут же існують і дорогоцінні пам'ятки ближчого до нас часу: каплиця, де поховано відомого вченого і дипломата Григорія Щербину, могили етнографа і письменника Олапаса Марковича, поета-байкаря Леоніда Глібова, письменника Михайла Коцюбинського і могила Невідомого Солдата з Вічним вогнем.

Насправді ж Болдині гори — це перерізані глибокими урвищами і яругами високі кряжі правого берега Десни, які простяглися більше ніж на три кілометри від сучасного Валу — дитинця XI—XII сторіч — на сході до залізничного насипу біля літописного села Жолвинка на заході понад річкою та її безкрайньою заплавою...

Як ми вже згадували, невід'ємними від мальовничого ландшафту Болдиних гір є земляні піраміди-кургани, які розкидані грудами та поодинокі не лише на Болдиних горах, а й в різних частинах сучасного міста і які поряд із славнозвісними монументальними спорудами

дами-храмами й іншими пам'ятками мурованої та дерев'яної архітектури надають неповторного колориту історичній панорамі Чернігова.

Кургани — від тюркського «горб, укріплення» — це своєрідні меморіальні конусовидні, схожі на піраміди, споруди поховального призначення із землі, рідше каменю, або землі й каменю, які з'явилися в епоху бронзи (3-є тисячоліття до нашої ери).

Але в Чернігові до нашого часу збереглися лише кургани пізньої доби — язичницької пори IX—X сторіч та початку християнізації Київської Русі наприкінці X — початку XI сторіч. До речі, варто зауважити, що кургани споруджували і справляли на них тризну не лише на місці поховання загиблого воїна-дружинника чи полеглого городянина, селянина, а й навіть тоді, коли воїн загинув десь на чужині. Такі пам'ятні кургани без небіжчика і без поховального інвентаря звуться кенотафами. Виявлені вони дослідниками і серед курганних комплексів Чернігова.

Чернігівські курганні комплекси і групи курганів, пов'язані з розміщенням поселень і городищ — попередників і сучасників міста, охоплювали давній Чернігів півколом, розкритим у бік південних схилів Болдиних гір та заплави Десни. Починаючись на території сучасного міста, курганні комплекси і групи простягались далеко за його межі, вздовж старовинних шляхів у напрямі Києва, Любеча, Гомію (Гомеля), Новгород-Сіверського — на північний схід, захід і південний захід, і доходили до старовинних сіл Гушино, Масани, Яцево, які увійшли до меж міста.³

Чернігову поталанило більше, ніж іншим старовинним містам: тут і досі зберігається понад 200 курганів IX—XI сторіч. Значних (до 10 і більше метрів заввишки) розмірів земляні піраміди, споруджені над похованнями княжими та дружинними, і невисокі (до 1,5—2 м) кургани над похованнями ремісників та іншого люду, складали величезні некрополі із багатьох сотень курганів. Їх залишки ми й сьогодні бачимо не лише на Болдиній горі на роздоріжжі вулиць Толстого і Гліба Успенського, а й по вулицях Шевченка, Східночеській, Курганній у районі П'яти кутів та інших місцях.

Ось вони — поруч...

Незважаючи на те, що час і люди «добре попрацювали», щоб зменшити їх кількість, як і взагалі від невігластва і войовничої атеїстичної ідеології нищилися і подекуди й досі нищать історико-архітектурні пам'ятки, у Чернігові практично всі кургани взяті під державну охорону, і є надія на подальше збереження і можливе відновлення-реставрацію хоча б головних, найбільш видатних земляних пірамід-курганів доби народження Чернігова як історичного міста.

Найбільший з існуючих — унікальний не лише в Україні — за історико-культурним значенням курганний могильник у кількості понад 150 курганів складає так звану Троїцьку курганну групу на високому пагорбі Болдиних гір зі сходу Троїцько-Іллінського архітектурного ансамблю. Цей комплекс складається із ранньослов'янських курганів з трупоспаленням або із зрубаними саркофагами IX—X сторіч і курганів з похованнями в ямах ранньохристиянської доби кінця X — початку XI сторіч.

Майже сторіччя минуло з часу, коли у 1872 та 1908 роках відомий археолог — уродженець Чернігівщини Дмитро Самоквасов розкопав 118 курганів з Троїцького могильника-некрополя. Його розкопки дали історичній науці багатий матеріал для вивчення життя і побуту мешканців Чернігова IX—XI сторіч.⁴

Та найцінніші знахідки на Болдиній — Троїцькій горі було виявлено під час розкопок найвищого тут кургану «Гульбище», датованого IX ст.

Ця земляна піраміда — курган заввишки понад 9 метрів з широким обводним ровом глибиною біля 3 метрів є і сьогодні домінантною, яка панує над цим некрополем, у перспективі колишньої Підмонастирської (зараз Толстого) вулиці від Єлецького монастиря з північного сходу, в панорамі Болдиних гір з боку Десни та Київського шляху.

Під насипом «Гульбища», який мав діаметр з ровом близько 45 метрів (під час спорудження поруч Могили Невідомого солдата та обеліску контури кургану значно скорочені і рів повністю засипано), на величезному кострищі дослідником виявлені зброя дружинника — масивний щит, окований міддю і прикрашений із зовні срібними бляхами, а також шолом, кольчуга та великий, довжиною 126 см з ручкою, дворучний меч. Знайдено також два списи, уламок сокири, частину лука і оплавлені вогнем шматки жіночих прикрас зі скла, срібла і золота.

Безумовно, найцікавішою із знахідок у Гульбищі був меч мотузного воїна. Цей меч-велетень з ручкою, оздобленою прикрасами зі срібла та напівдорогоцінних каменів, перевершував звичайні розміри давньоруських мечів майже на третину. І не випадково є думка: чи не могли поховати у кургані «Гульбище» давнього воїна, подібного до головного героя відомої білини під іменем Ілля Муромця? Адже, за словами цієї білини, він здійснив свій перший подвиг десь поблизу Чернігова, звільнивши місто від ворожої облоги.⁵

Ілля Муромець, визволивши Чернігів, їде до Києва і по тому шляху бере в полон Солов'я-Розбійника, який дошкуляв купцям і багатим подорожнім там, де за західною околицею міста Болдині гори розрізує глибоке урвище під назвою Малієвого яру. І чи не є Малій та Соловей-Розбійник однією й тією ж особою?

І хоч досі не існує достеменних свідчень, які б дозволили нам пов'язати давню білину про Іллю Муромця з похованням воїна-дружинника під курганом «Гульбище», припущення таке має право на життя.

Майже впритул до «Гульбища» із заходу височить ще один з найбільших курганів Троїцької групи. Це курган висотою понад сім метрів і діаметром з обводним ровом близько 35 метрів, названий «Безіменний». І тут розкопками Д. Я. Самоквасова виявлено поховальний інвентар, але значно бідніший, без зброї та дорогоцінних прикрас. На кострищі знайдено сокиру, серп, ніж, вудила, пряжу і гудзики, точильний брус та візерунчасті бронзові платівки, а також складену в кілька рядів тканину з льону.

Донедавна тут же, на захід від «Безіменного» кургану, існували ще два досить великі кургани без назв. На жаль, від них після розкопок лишилися тільки невисокі пагорбки — рештки на поверхні ґрунту.

Що вже казати про десятки, сотні невеличких курганів напівсферичної форми обабіч згаданих велетнів-курганів, які заростають самосіяними акаціями, грушами-дичками, березами. На жаль, точної кількості цих курганів колись величезного курганного некрополя під назвою Троїцької або Болдиногірської групи, який нараховував майже півтори тисячі курганів наприкінці XIX сторіччя (за даними Д. Я. Самоквасова), зараз не знає ніхто з археологів, істориків.

Під час розкопок малих курганів Д. Я. Самоквасов з'ясував, що вони датуються добою християнізації Київської Русі. Нагоді обряд трупоспалення вже виходив із вжитку, але за традицією над захороненням труни у яму зверху насипали кургани як своєрідні монументи, оточені також обводними ровами (звідти брали ґрунт для курганів), які символічно виконували захисну роль.

Серед знахідок у таких курганах виявлені скроневі прикраси—кільця різних типів, лунниці, намистини, обручки з бронзи, срібла і золота та інші речі.

Знахідки у малих курганах Болдиної гори поставили перед дослідниками два питання, на які й досі нема остаточної відповіді.

По-перше, чому тут інвентар зустрічається головним чином в жіночих похованнях, коли, як правило, у давніших курганах повсюдно багатші знахідки завжди були в чоловічих похованнях?

По-друге, остаточно невідомо, до якого ж населеного пункту—поселення чи городища безпосередньо «прив'язані» ті сотні курганів?

Відомий український археолог В. О. Богусевич висловив припущення, що ці кургани входили в межі Чернігова, зокрема, його Подолу.⁶ Але чи можемо ми виключати думку, що цей курганий некрополь був пов'язаний з одним із відомих поселень на околицях тогочасного міста, наприклад, з так званим «Городком» чи «Микулиним», які існували в заплаві Десни у південній частині Лісковицького луґу між «Святим» гаєм та західними схилами Болдиних гір⁷.

Безумовно, це лише припущення, яке може бути підтвержене чи спростоване лише тоді, коли в зоні Лісковицького луґу, старовинного річища Десни під Болдиними горами та урочищ Маліїв яр, Городок, Микулино і «Святого» гаю будуть виконані архітектурно-археологічні дослідження.

Ми не виключаємо й думки, що саме такі дослідження допоможуть уточнити і давню топографію місцевості і розкрити загадку так званої «Пристані» на захід від урочища «Городок» — острівного городища на старому річищі Десни. Зараз це район будинків під номерами 180—197 по вулиці Кропивницького, біля підніжжя південного краю Болдиних гір. Саме там у 20-х роках ХХ сторіччя насипом залізничі перекрито схили Болдиних гір і в них печеру, яка згадується в літературі.

Ми не маємо жодного сумніву, що дослідження курганного некрополя на найвищому плато Болдиних гір значно збагатили історичну науку, і знахідки в курганах мають значний інтерес як свідчення життя і побуту, мистецького хисту і рівня розвитку ремесел сіверян ІХ—ХІ сторіч.

Однак усі ці знахідки значно поступаються перед дійсно унікальними пам'ятками найбільшого з відомих курганів — могутньої «Чорної могили», датованої серединою Х сторіччя, яку Д. Я. Самоквасов досліджував впродовж двох археологічних сезонів 1872 та 1873 років.⁸

Таємнича і сувора назва цієї величної земляної піраміди заввишки 12 метрів, пов'язана з легендою про загадкового князя Чорного як засновника Чернігова. І це не дивно. Адже курган грандіозний за розмірами — його обсяг понад 6 тисяч кубічних метрів при довжині підніжжя внизу 125 метрів з широким майже восьмиметровим глибоким обвідним ровом — здіймався поруч із так званим Єлецьким городищем, де з ХІ сторіччя існує Єлецький монастир, був найвищою землею спорудою язичницької доби.

Курган вивищувався над численними, менших розмірів курганами прилеглого некрополя та над напівземляною і одно-двоповерховою

вою тогочасною забудовою міста. Своїми розмірами та пірамідальним силуетом курган ніби проголошував сучасникам і нащадкам, що не було рівних людині, заради увічнення пам'яті якої споруджено цей меморіал поруч з найдавнішим центром міста⁹.

Розкопки «Чорної могили», чи, як інколи пишуть, «могили князя Чорного», виправдали сподівання Д. Самоквасова знайти щось вражаюче, незвичайне.

І справді, речі, знайдені в кургані, становлять гордість вітчизняної історичної науки та культури. Вони, як і, власне, курган, стали все-світньовідомі. Перш за все, Д. Самоквасовим встановлено, що під курганом поховано дійсно людей княжого походження з обрядом трупоспалення. Серед численних речей, знайдених у цьому похованні, виявлено знаряддя праці, дорогоцінні прикраси, побутові речі, предмети культового призначення та золоті візантійські монети, датовані 945 — 950-ми роками. Саме вони й допомогли встановити приблизний час спорудження «Чорної могили».

Раніше карбування цих монет курган аж ніяк не міг з'явитися, а в 988 році вже було введено християнство, коли князів, та й не тільки їх, ховали вже за християнським звичаєм без трупоспалення в гробницях-саркофагах з овруцького шиферу — пірофілітового сланцю, з мармуру, цегли-плінфи і, як правило, в храмах та поруч з ними.

Отже, «Чорну могилу» спорудили десь у проміжку часу між 950 та 988 роками. А це — час відомих князів Русі Ігоря, Ольги, Святослава...

Цей факт спростовує поширену і таку привабливу легенду про поховання тут легендарного князя Чорного — нібито засновника Чернігова, іменем якого й названо місто. Тим паче, що згадка про Чернігів в літописах датується 907 роком, тобто на 50—60 років раніше смерті людей, похованих під курганом.

Найціннішими серед знахідок з «Чорної могили» з точки зору історичної науки є два турячих роги. Вони й досі привертають до себе увагу істориків, мистецтвознавців, які вивчають язичницьку добу в житті Русі—України і намагаються осягнути таїну походження дивних високохудожньо карбованих зображень на оправах.

Турячі роги — ритуальні келихи-ритони, прикрашені срібними оправами та квадратними накладками-платівками, використовувалися на князівських бенкетах і за урочистим ритуалом переходили з рук до рук почесних гостей та найближчих дружинників князя.

Менший за розмірами турячий ріг з «Чорної могили» мав довжину 54 см і його срібна оправа орнаментована рослинним візерунком, переплетеним у гірлянди.

Оправа другого — більшого за розмірами рогу довжиною 68 см — орнаментована значно складніше і багатше. Вона прикрашена гравірованим тетралогічним фризом із зображенням фігур дивовижних тварин, птахів та людей у оточенні ритмічного рослинного орнаменту.

Академік Б. Рибаків — дослідник кількох пам'яток у Чернігові, вивчивши знахідки з «Чорної могили» і, зокрема, роги-ритони, висловив думку, що на срібній оправі більшого з них, ймовірно, зображено один із епізодів старовинної билини про пригоди племінника князя Володимира — дружинника Івана Годіновича, який «по науцению» князя поїхав з Києва до Чернігова добувати собі наречену, місцеву красуню Марію (у деяких варіантах билини — Настю). У жорстокій боротьбі за дівчину з Афромієм Афромієвичем (Кошієм Безсмертним) Івана Годіновича від смерті рятує птах-чорний вран» (орел).¹¹

Знахідки в кургані у вигляді парного чоловічого інвентаря (два шоломи, дві кольчуги, два мечі, дві піки, два ножі та два турячих роги-ритони й залишки двох осідланих коней навели Б. Рибаківа на думку, що в «Чорній могилі», окрім чоловіка і жінки, був похований ще один чоловік. Але зменшені розміри одного комплекту бойового спорядження та керамічна посудина з набором дитячої гри — сотні бабок та бронзові битки — дають підстави для думки, що усі ці речі належали хлопчику-підлітку. Хто ж він був?

Ми припускаємо, що обмеженість археологічних досліджень Д. Я. Самоквасова хоч і великим, але єдиним шурфом-колодязем не дозволили йому виявити залишки третьої особи, яка, судячи з багатства поховального інвентаря, належала до знатної сім'ї. Вона вмерла або була забита за звичаєм разом із похованням князя, хай і легендарного, не засвідченого літописами.

Виникає питання: чи не ховала величезна земляна піраміда останки останніх представників сім'ї чи династії Черниг чи Чернег (?) — засновників і, ймовірно, володарів Чернігова, ім'ям яких названо його?

І що ще ховає в собі «Чорна могила», від грандіозних розмірів якої після розкопок Д. Я. Самоквасова лишився пагорб, майже на дві третини менший початкової висоти і з засипаним під час розкопок широким, майже восьмиметровим обводним ровом, глибиною до чотирьох метрів? Адже й тут, як в інших курганах, можуть бути так звані «впускні» поховання, які лишилися поза межами розкопу 1872—1873 років...

«Чорна могила» не була самотнім курганом у цій частині Чернігова. Як свідчить місцевий дослідник старожитностей П. Добровольський, він мав дані ще про два великих кургани на подвір'ї Єлецького монастиря поблизу «Чорної могили». Вони заважали проїзду до монастиря, і ченці їх знищили. Під час цієї варварської акції були віднайдені якісь речі із заліза, кістки, але їх разом із землею розкопаних курганів вивезли за монастирську огорожу і висипали в яругу. Де саме, на жаль, невідомо...

Ось за таких обставин зникли без сліду (допоки не знайдені) цінні для історії речі, які могли б істотно доповнити наші знання про курганний некрополь, який існував в комплексі з «Чорною могилою».

Ще одним підтвердженням існування цього курганного некрополя була відома з легенд та літературних джерел пам'ятка під назвою кургану князівни Чорни (Чарни, Цорни).¹⁸ Він існував до 1852 року на північний схід від Єлецького монастиря і «Чорної могили» на подвір'ї пожежної команди XIX сторіччя, поблизу перетину сучасних вулиць Шевченка і Кирпоноса.

У цьому кургані, місце розміщення якого деякі краєзнавці отожднюють з пагорбом над підземними мурованими спорудами першого чернігівського водогону в східній частині скверу ім. М. Попудренка, під час його розкриття для будівництва водонапірної вежі було знайдено також турячий ріг із зображенням на срібній оправі орла та інші предмети поховального характеру. Шкода, і тут детального опису знахідок не було зроблено...

Ми впевнені, що до згаданого курганного некрополя навколо «Чорної могили» входив і курган, на існування якого вказала наша несподівана знахідка 1974 року на розі вулиць Шевченка та Алеї Героїв у південно-західному кутку Красної площі на відстані близько 20 метрів від будинку колишнього губерньського земства.

Це — поховальна керамічна урна із залишками дерев'яної ритуальної мисочки з невеличкими шматочками обпалених кісток. Урною слугувала амфора київського типу з характерними ручками з дірочками, датована X сторіччям (зберігається у фондах Чернігівського архітектурно-історичного заповідника).

Топографічно цей курганний комплекс з численними нещодавно знайденими похованнями тієї ж доби в районі вулиць Воровського, Куйбишева, Комсомольської, пов'язаний з Єлецьким краєм Болдних гір, де відомий археолог Б. Богусевич локалізує існування одного з найдавніших слов'янських городищ — ядро Чернігова з ремісничим Подолом попід горою на березі Десни (сучасна Лісковиця).

Можливо, саме тому поблизу Єлецького городища на сусідньому пагорбі із заходу (поблизу вулиці Сіверянської) з нашою участю були виявлені залишки мурованого храму XII сторіччя, а ще з XIX сторіччя відомі печери, частково обстежені нами 1983 року (залишки вказаного храму за допомогою місцевого жителя виявив аматор-археолог Г. О. Кузнецов, з яким ми і обстежили ці печери). Деякі історики вважають, що якраз тут і був так званий Сіверянський (за назвою прилеглої вулиці) монастир, який не зберігся після татарської навали 1239 року.¹⁴

Донедавна ще в доброму стані зберігалися кургани IX — XI сторіч в районі історичної площі П'яти кутів по вулицях Курганній, 8-го Березня, Східночеській, Шевченка № 38—40, і в інших частинах міста. Добре, що хоч залишки цих курганів збереглися, як і один із курганів колись великого курганного некрополя на так званому «Олеговому полі» (район сучасної вулиці Попудренка). А от від «Стриженської групи» не лишилося жодного кургану. Все знищено новою забудовою і лише нещодавно виявлені підземні залишки від кострищ та контурів обвідних ровів (в районі вулиць Гоголя, Фрунзе, 9-го Січня та Урицького і Чернишевського) дозволили місцевим археологам підтвердити те, що кургани були.

Кургани, кургани... Гадаємо, слід започаткувати реалізацію цікавого задуму щодо перетворення реконструйованого після додаткових досліджень славнозвісного кургану «Чорна могила» у своєрідний музей культури сіверян язичницької доби.

Ще 1969 року інститутом археології АН України, а згодом і академіком Б. Рибаківим були схвалені опрацьовані нами ескізи відновлення курганів «Гульбище», «Безіменний» та «Чорна могила» в первинному вигляді як архітектурно-історичних пам'яток та містобудівельних домінант — окраси панорами міста та історичних вулиць.

Але, ознайомившись в державному історичному музеї (Москва) з турячими рогами та іншими унікальними знахідками з «Чорної могили» та враховуючи, що над існуючим від цього кургану пагорбом необхідно було б робити майже восьмиметровою височини насип для відновлення первинного вигляду, з'явилася інша думка: а чи не спробувати влаштувати замість такого насипу своєрідний музей в кургані, відновивши зовні його первинні форми з обвідним ровом.

Опрацювати таку ідею запропоновано архітектору В. П. Семенюку. Цей проект у оригінальному конструктивному рішенні був схвалений академіком В. Рибаківим.

Головним експонатом цього музею має бути сам курган з обеліском, встановленим 1873 року Д. Я. Самоквасовим. Розміщена обабіч у спеціальній галереї експозиція з оригінальних предметів, копій та документів розповідатиме про культуру язичницької доби, побут, звичаї і ритуальні обряди. Згори через оригінально влаштовані отвори внут-

рішній простір цього неповторного музею буде освітлюватись сонячними променями.

Чернігівські земляні піраміди-кургани, особливо такі, як «Чорна могила», «Гульбище», «Безіменний» тією ж мірою, що й загадкові піраміди стародавнього Єгипту, стали «синонімом» вічності.

У формі давньослов'янських курганів, створених із землі, як і у формі кам'яних язичницьких пірамід ми вбачаємо радикальну і найбільш стійку спробу людини подолати всеруйнуючу стихію часу. І в цьому неоціненну допомогу забезпечить створення музею «Чорна могила», який став би вогнищем вивчення історико-культурних цінностей, які творилися у найдавнішу добу життя Русі-України.

Джерела та література:

- 1 Полное собрание русских летописей. — М., 1962. — Т. 2. — С. 185.
- 2 Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. — К., 1990. — С. 82.
- 3 Самоквасов Д. Я. Новые археологические исследования и находки в Чернигове и его окрестностях // Черниговские губерские ведомости. — Часть неофициальная. — 1878. — № 35; Его же. Могила Русской земли. — М., 1908; Его же. Раскопки северянских курганов в Чернигове во время XIV Археологического съезда. — М., 1916. — С. 6 — 7; Рыбаков Б. А. Древности Чернигова // Материалы и исследования по археологии СССР. — М. — Л., 1949. — № 11. — С. 10 — 58.
- 4 Самоквасов Д. Я. Северянская земля и северяне по городищам и могилам. — М., 1908; Его же. Могиленные древности северянской Черниговщины. — М., 1917.
- 5 Былины. — М., 1955. — С. 49 — 82.
- 6 Богусевич В. А. Древній Чернігів за археологічними даними // Вісник АН УРСР. — 1952. — № 1. — С. 32 — 35; Його ж. Походження і характер древньоруських міст Наддніпрянщини // Археологія. — К., 1951. — Вип. V; Его же. Отчет Черниговской археологической экспедиции Института Археологии АН УССР в 1952 году // КСИА АН УССР. — К., 1952. — Вип. 1. — С. 32 — 35; Його ж. Археологічні розкопки в Чернігові 1949 — та 1951 рр. // Археологічні пам'ятники УРСР. — Київ, 1955. — Т. V. — С. 10; Його ж. Роботи Чернігівської експедиції // Археологічні пам'ятники УРСР. — Київ, 1952. — Т. III; Його ж. Карнабіда А. А. Чернігів. — В., 1980. — С. 11 — 19.
- 7 Попко О. О. Слов'янські археологічні пам'ятки у нижчій течії Десни // Середні віки України. — К., 1971. — Вип. 1. — С. 129 — 140. Карнабед А. А. Де ж урочище «Городок» // Пам'ятки України. — 1988. — № 1. С. 26 — 27.
- 8 Самоквасов Д. Я. О раскопках кургана «Черная могила» в Чернигове. // Известия Русского Географического Общества. — Спб., 1874. — Т. 10; Рыбаков Б. О. Ремесло Древней Руси. — М., 1948. — С. 97 — 99.
- 9 Карнабед А. А. Чернігів. — К., 1980. — С. 15 — 47.
- 10 Повесть временных лет. — М. — Л., 1950. — Ч. 1. — С. 25 — 35.
- 11 Былины. — М., 1955. — С. 91 — 99.
- 12 Добровольский П. М. Где находились старинные несуществующие ныне храмы города Чернигова. — Чернигов, 1908.
- 13 Блифельд Д. И. Раскопки курганов в Чернигове // КСИА АН УССР. — К., 1955. — Вип. IV; Смолічев П. Чернігів та його околиці за часів великокнязівських // Чернігів і Північне Лівобережжя. — К., 1928; Карнабед А. А. І знову про чернігівські кургани // Чернігівський вісник. — 1990. — № 29; Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. — К., 1990. — С. 937 — 938; Иловайский П. И. Черниговская старина по преданиям и легендам. — Чернигов, 1898; Иловайский П. И. Древний Чернигов // Древняя и Новая Россия. — 1877. — Т. 1. — С. 249 — 255.
- 14 Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. — К., 1990. — С. 744. Добровольский П. М. Черниговский Елецкий Успенский первоклассный монастырь: Историческое описание. — Чернигов, 1900